

Հ. Յ. ԳԱՇՆԱԿՅՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՎԻԼԱՅԵԹՈՒՄ 1890-1895 թթ.

19-րդ դարի 90-ական թվականների առաջին կեսը Հ. Յ. Դաշնակցության Արևմտյան Հայաստան մուտք գործելու առաջին, նախնական ժամանակահատվածն էր: Այդ շրջանում Վասպուրական, Տարոն և Բարձր Հայք անցած կուսակցության լիազոր-ներկայացուցիչների շուրջ ձևավորվում են Հ. Յ. Դաշնակցության առաջին ոչ մեծ կորիզները, որոնք արդեն 1890-ական թվականների երկրորդ կեսին ձեռք են բերում ավելի հստակ կազմակերպական կառույցի տեսք: 1890-ականների առաջին կեսին վերջիններիս շարքում առավել ուժեղ, բազմամարդ ու գործունյա միջուկը ձևավորվել է Էրզրումում /Կարին/ և նրա շրջակա գյուղերում: Դա պայմանավորված էր նրանով, որ Կարինում 1880-ական թվականների երկրորդ կեսին սկիզբ էր առել խոսքից գործի անցնելու և արևմտահայերի ազատագրության համար պայքարող բոլոր խմբակներն ու կազմակերպությունները միավորելու բավականին ինքնաբուխ շարժում, որն անհրաժեշտ ենթահող էր ստեղծում Հ. Յ. Դաշնակցության ժավալման ու ընդարձակման համար: Այդ շարժման առանցքում 1886 թ. բանտից ազատված «Պաշտպան հայրենյացի» առաջնորդներն էին՝ Խաչատուր Կերեկցյանի գլխավորությամբ, որոնք որոշակի կապեր հաստատելով մի կողմից՝ Կ.Պոլսում գործող Վարիչ Մարմնի և նրա միջոցով՝ Հնչակյան կուսակցության հետ¹ և մյուս կողմից էլ՝ նախապատրաստվելով 1890 թ. սեպտեմբերին էջմիածնում նախատեսված մյուռնոօրհնության առիթով Անդրկովկասում հավաքվելու հարմար պահին, ցանկանում էին այն օգտագործել՝ արևմտահայերի ազատագրության համար պայքարող բոլոր կազմակերպություններին ու անհատներին համախմբելու համար:

«Պաշտպան հայրենյացի» առաջնորդ Խաչատուր Կերեկցյանը հասցրել էր անգամ կարգավորել անցագիր ձեռք բերելու հարցը՝ իբրև Էրզրումից ընտրված պազամավոր՝ «...էջմիածին գնալու զանազան կուսակցությունների միացման խնդրի առթիվ...»², երբ 1890թ. հունիսի 6-ին տեղի ունեցավ Սանասարյան վարժարանի հայտնի խուզարկությունը:

¹ Թեև «Պաշտպան հայրենյացի» գործիչներից Գր. Զիլինկարյանը նամակագրա-կան կապ էր հաստատել Հնչակյան կուսակցության առաջնորդներից մեկի՝ Ռուբեն Խանազատի հետ, բայց Էրզրումում Հնչակյան կուսակցության մասնա-ճյուղի ձևավորման մասին վերջինիս վկայությունը լուրջ կասկածներ է հարուցում: Եթե անգամ ստեղծվել էր նման մասնաճյուղ հիշեցնող մի բան, ապա միայն թղթի վրա, քանի որ 1890 թ. հունիսի 6-8-ի հայտնի ցույցի և ընդհարման առանցքում կրկին «Պաշտպան հայրենյացի» իին գործիչներն էին գտնվում:

² Եղիշե Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարան (այսուհետև ԳԱԹ), Բ. Նավասարդյանի ֆոնդ, վավ. 9-III, ք. 38:

Այդ պատճառով Խաչատուր Կերեկցյանը մնում է Էրզրումում, իսկ նրա խորհրդով անմիջապես Կովկաս է մեկնում Տարոնում իր հայդուկային խմբի գործողությունների պատճառով հետապնդումների ենթարկված և Կարինում պատսպարված³ Հակոբ Սարկավազը /Տեր-Ղևոնդյան/:

1890թ. հունիսի 6-8-ին տեղի ունեցած Էրզրումի առաջին ցույցն ու ընդհարումը դարձավ ոչ միայն «Պաշտպան հայրենյացի» հին գործիչների համախմբման և նրանց ժամանակավորապես նեղացած շրջանակի ընդլայնման լավագույն առիթը, այլև խթան հանդիսացավ Կ. Պոլսում հնչակյանների կազմակերպած «Գում Գափուի» ցույցի և վերջինիս անմիջական տպավորության տակ Թիֆլիսում սկիզբ առած Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցության Հիմնադիր ժողովների համար: Այսպիսով, հայ ազատամարտի ղեկավար ուժը դարձած Հ. Յ. Դաշնակցության ձևավորման գործում հենց Էրզրումից հնչած ազդանշանն էր, որն առաջ բերեց մի յուրահատուկ շղթայական ռեակցիա՝ արագացնելով աշնանը՝ Էջմիածնում նախատեսվող տարբեր կազմակերպությունների ու կուսակցությունների համախմբման ձեռնարկը:

1890թ. հուլիսի երկրորդ կեսին և օգոստոսին Թիֆլիսում տեղի ունեցած Հ. Յ. Դաշնակցության Հիմնադիր ժողովներից անմիջապես հետո՝ սեպտեմբերի սկզբներին իր գործունեությունն սկսած Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցության «Կենտրոնը» կամ «Կենտրոնական Վարչությունը» իր անդամներից մեկի՝ Լևոն Սարգսյանի վկայությամբ, Էրզրումում ներկայացուցիչ նշանակեց «Պաշտպան հայրենյացի» նախկին ղեկավարներից Հովհաննես Աստուրյանին⁴: Դրանով պայմաններ ստեղծվեցին «Պաշտպան հայրենյացի» մեջ մտած գործիչների՝ Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցության շուրջ համախմբվելու համար: Սակայն այդ բնականոն գործընթացի ծավալման ճանապարհին լուրջ արգելք դարձավ այն փաստը, որ «Կենտրոնի» որդեգրած Էրզրումի գործիչների վրա հենվելու մարտավարությանը զուգընթաց, արձանագրվեցին նաև Կովկասից ժամանող և տեղական պայմաններին անծանոթ «առաջին առաքյալների» ակտիվ ու հախուռն քայլերը, որոնք հակասություններ ծնեցին հայ ազատամարտը ներկայացնող երկու տարբեր սերունդների միջև:

Անդրկովկասից Էրզրում անցած Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցության առաջին գործիչ՝ Տիգրան Օքոնյանի /Շամի/⁵

³ Նույն տեղում, ք. 38-39:

⁴ Լևոն Սարգսյան, Հուլիս 1889-1892 թվականներից /ՀՀԴ ծագումը, առաջին քայլերը և Ա. ընդ. ժողովը/, ՀՀ Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների պատմության կենտրոնականապետական արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀ ՀԶԿԴԿՊԱ), ֆ. 4047, ց. 2, գ. 9, ք. 132:

⁵ Տիգրան Օքոնյանը ծնվել է 1868 թ. Ախալցխայում, Էրզրումից գաղթածների ընտանիքում: Նրա մայրը «Պաշտպան հայրենյացի», իսկ հետագայում՝ Հ. Յ. Դաշնակցության հայտնի դեմքերից մեկի՝ Ղափաֆ Գրիգորի /Արշակ Գավաֆյան-Քեռու հոր/ քույրն էր: 1886-ից աշխատելով որպես հաշվապահ Կարսում, իսկ

ծեռնարկած հախուռն, իսկ հաճախ նաև՝ անհաշվենկատ քայլերն անմիջապես առաջ բերեցին լուրջ տարածայնություններ՝ նրա և «Պաշտպան հայրենյացի» առաջնորդ խաչատուր կերեկցյանի միջև:

Թեև Թիֆլիսի նահանգապետից արտասահմանյան անցագիր ստացած անձանց ցուցակում Տիգրան Օքոնյանի անունը հիշատակվում է 1890թ. հոկտեմբերի 9-ին, բայց Յ. Յ. Դաշնակցության էրզրումի հին գործիչների կենսագրական մանրամասներին քաջատեղյակ՝ Օ. Ճգնավորյանի վկայությամբ, վերջինս մուտք է գործել Կարին միայն 1890թ. դեկտեմբերի 15-ին՝ Արամ Արամյանի և Հաբեթ Նշկյանի հետ միասին⁶: Հիմնականում երիտասարդ գործիչներից կազմված այն շրջանակը, որը համախմբվեց Տիգրան Օքոնյանի շուրջը /Արամ Արամյան, Հաբեթ Նշկյան, Տիգրան Գևորգյան, Հմայակ Գալեմքերյան, Շերամ Ղազարյան և այլք/, մասամբ բաղկացած էր նաև նախկին «Պաշտպան հայրենյացի» անդամներից՝ Ղավաֆ Գրիգորն ու իր երեք որդիները, զինագործ-քահանա Ավետիս Վեմյանը, Հաջի Հակոբ Սերենկյուլյանը և Հովհաննես Աստուրյանը, վերջինիս Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցության կենտրոնը համարում էր իր լիազոր-ներկայացուցիչը Կարինում: Այս շրջանակին հարում էին նաև էրզրումի դաշտավայրի /օվալի/ գյուղացիներից օգենցի Տեր Արիստակեսը, ծիթողցիներ Հարություն Տեր-Վարդանյանը և Սեդրակ Անանյանը, նորշենցի Թաթոսը, իլիջեցի Քյոսե Միքայելը և ուրիշներ⁷:

Այս շրջանակի և նախկին գործիչների միջև առաջ էին եկել սերունդների հերթափոխի փաստով ու դրանից բխող՝ գործելակերպի առանձնահատկություններով պայմանավորվող լուրջ հակասություններ, որոնք սպառնում էին բացահայտ ընդհարման վերածվել՝ Տիգրան Օքոնյանի շուրջ համախմբված երիտասարդության ու խաչատուր Կերեկցյանի նման փորձառու անհատների միջև: Տ. Օքոնյանի հախուռն բնավորությունը և բացահայտ գործելակերպն առաջ էին բերել խաչատուր Կերեկցյանի լուրջ դժգոհությունը: Իրենց հերթին երիտասարդներն ամբաստանում էին իս. Կերեկցյանին՝ դրամական հաշիվներում, ինչպես նաև իբր՝ ռուսական հյուպատոսի հետ ունեցած զաղտնի կապերի մեջ: Իրականում այդ ամենը պարզ հերյուրանք էր: Իսկ պատճառը երիտասարդների կողմից որդեգրված գործելակերպի մեջ առկա՝ անհամբեր, տեղական պայմանները հաշվի չառնող, իսկ հաճախ էլ ուղղակի արկածախնդրական մղումներն էին: Նման պայմաններում Թիֆլիսում գտնվող Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցության

1890-ից՝ մասնակցելով Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցության Հիմնադիր ժողովներին, Տիգրան Օքոնյանը 1890թ. Հոկտեմբերի 9-ին ծեռք է բերում անցագիր՝ Թուրքիա մտնելու համար: Տե՛ս Վրաստանի Պատմության պետական կենտրոնական արխիվ, ֆ. 153, ց. 1, գ. 95, թ. 80:

⁶ Օ. Ճգնավորյան, Բարձր Հայք, Ա հ., Բ մաս, ինքնագիր մենագրություն, ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 420, ց. 16, գ. 11, թ. 29:

⁷ Նույն տեղում, թ. 30:

«Կենտրոնը» նամակներ ու բացատրություններ էր ստանում՝ թե՛ մեկ և թե՛ մյուս կողմերից և փորձում էր հարթել հակասությունները: Բողոքելով Տ. Օքոնյանի որդեգրած գործելակերպի դեմ, Խ. Կերեկցյանը նամակներ էր ուղարկում Կովկաս, որոնք նրա եղբայրը՝ Տիգրանը համձնում էր ոչ միայն «Կենտրոնին», այլև Գ. Արծրունուն, Կովկասի հիմն գործիչներին /Ա. Սանդրո, Բ. Նավասարդյան և այլք/, ինչպես նաև հնչական կուսակցության ներկայացուցիչներին: Դիմելով ռուսահայ եղբայրներին՝ հաջատուր Կերեկցյանը թախանձագին կերպով գրում էր. «... այսպիսի թեթևալիկ անձնաւորութիւններ մի ուղարկեք ... յետ կանչեցեք ձեր մարդիկը, մեզ թողուցեք մենք մեր իիւղովը տապակւիմք, /մեր ցաւերով/ և մենք մեր ուժերով և մեր գիտցած կերպով գործենք»⁸:

Այս թախանձագին խնդրանքին ի պատասխան՝ «Կենտրոնը» խոստանում է ուղարկել հարկ եղած մարդուն՝ մինչ այդ հորդորելով հաշտ լինել Տ. Օքոնյանի հետ⁹: Իր հերթին Տ. Օքոնյանն էլ ստորագրություններով ծանրաբեռնված նամակներ էր ուղարկում «Կենտրոնին»՝ հերքելով Խ. Կերեկցյանի մեղադրանքները: Նման տարածայնությունները հանգուցալուծելու խնդիրը բարդանում էր նաև այն պատճառով, որ լուրջ հակասություններ կային հենց իր՝ Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցության «Կենտրոնի» ներսում՝ արմատական-հեղափոխական գործելակերպի կողմնակիցների և չափավոր-ազատական գործիչների միջև:

Ի վերջո, ժամանելով Թիֆլիս, Տ. Օքոնյանը փորձեց ստանալ «Կենտրոնի» համաձայնությունը՝ ահաբեկման ենթարկելու հաջատուր Կերեկցյանին: Այդ շրջանում «Կենտրոնի» գործերը գրեթե միանձնյա կերպով տնօրինող Լևոն Սարգսյանն իր հուշերում վկայում է, որ «Վրդովված Կենտրոնը արգելում է Տ. Օ. շարունակել իր ազգափրկչական փորձերը և հեռագրով իմաց է տալիս Յ. Ա. /Հովհաննես Աստուրյանին - Գ. Խ./ թե արգելվում է «օղի գնել»¹⁰: Սա նշանակում էր, որ էրզրումի կառույցը, որն այդ ժամանակ կոմիտեի կարգավիճակ ուներ, ոչ մի պարագայում իրավունք չուներ կայացնել և իրագործել մահվան վճիռ՝ Խ. Կերեկցյանի հանդեպ, քանի որ բացի այդ կարգադրությունից, գոյություն ուներ նաև Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցության նախնական կանոնագրով սահմանվող հստակ նորմ, համաձայն որի՝ մահվան վճիռ կայացնելու իրավունքը պատկանում էր միայն

⁸ Կարեկցյան Տիգրան, հաջատուր Գևորգ Կարեկցյանի կենսագրությունը, ձեռագիր, ԳԱԹ, Բ. Նավասարդյանի ֆոնդ, վավ. 9-III, ք. 55:

⁹ Նույն տեղում, ք. 61:

¹⁰ Լևոն Սարգսյան, Հուշեր 1889-1892 թվականներից..., ՀՀ ՀԵԿԿԿԿԿ, ֆ. 4047, ց. 2, գ. 9, ք. 90:

«Կենտրոնին»¹¹: Սակայն, անտեսելով այդ ամենը, էրզրումի կոմիտեի տաքզլուխ երիտասարդները՝ Տիգրան Օքոնյանի նախաձեռնությամբ, կայացնում են հաջատուր Կերեկցյանին ահաբեկման ենթարկելու որոշում: Տեղեկանալով այդ մասին, հաջատուր Կերեկցյանը շարունակում էր զսպել իր կողմնակիցների՝ կանխարգելիչ քայլերի դիմելու ցանկությամբ, հայտարարելով «թողէք սպանեն ինձ որպէսզի սպանել սովորեն»¹²: Ահաբեկումն իրականացնելու խնդիրը վճռվում է վիճակահանությամբ, որն ընկնում է հաջատուր Կերեկցյանի պահած-փայփայած, որբ հոգեզավակին՝ Արշավիր Դովասափյանին /նույն ինքը՝ Արամ Արամյան, Աշոտ, Թաթուլ/, որը վայելելով հաջատուր Կերեկցյանի վստահությունը 1891թ. օգոստոսի 26-ին հաջատուր Կերեկցյանին հրավիրում է էրզրումի մոտակա բանջարանոցները և թիկունքից կրակելով՝ ծանր վիրավորում նրան: Սեպտեմբերի 2-ին հաջատուր Կերեկցյանը մահանում է՝ պատվիրելով չհայտնել Արամ Արամյանի անունը, որին նա մինչև մահն էլ համարում էր ազնիվ ու խաբված երիտասարդ:

Ի պատասխան հաջատուր Կերեկցյանի եղբոր՝ Տիգրանի բողոքների, Դայ Յեղափոխականների Դաշնակցության «Կենտրոնը» այդ տխուր առիթով հանդես է գալիս հատուկ հայտարարությամբ, ուր ասվում էր. «Յանուն ընդհանուր գործի և բազմաչարչար ազգի ազատութեան գաղափարի մենք դիմում ենք հայ յեղափոխականներին, մանավանդ մեր կոմիտեներին, երբեք չդիմել այդպիսի միջոցի: Մենք բարձրաձայն յայտնում ենք, որ այդպիսի սպանությունը մենք համարում ենք յանցանք, ուղղուած ազգի շահերի դէմ, որի անունով կատարվում է նա»¹³:

Հաջատուր Կերեկցյանի սպանությունը ծանր հարված էր հայ ազատամարտին⁴: Սակայն դրանով Տիգրան Օքոնյանի արկածալից գործունեությունը չավարտվեց: Նրա հանձնարարությամբ ձիթողի Դ. Տեր-Վարդանյանը մեկնում է Օլթի՝ զենքերի փոխադրության գործն սկսելու համար: Դենց վերջինիս ջանքերով բացվել է դեպի էրզրում զինատար խմբերի անցման առաջին՝ Կարս-Օլթի-Նարիման-Ձիթող-Կարին գիծը: Առաջին անգամ հաջողվում է տեղափոխել 40 ատրճանակ, 4000 փամփուշտ, որը հասցվում է Նարիմանի գավառի Վեզիխաս գյուղ, իսկ այնտեղից էլ՝ Շիփեկ: Այդ զինամթերքը բաշխվում է էրզրումի կոմիտեին, իսկ երկրորդ անգամ նույն գծով տեղափոխված 25 հրացանով

¹¹ Այդ մասին քիչ անց «Կենտրոնը» ստիպված էր անգամ «Դրօշակի» առաջին համարում «Դաշնակցութեան կանոնադրութիւնից» վերտառությամբ հատուկ բացատրություն տպագրել, ուր նշվում էր. «Մահու պատիժը հայերի վերաբերմամբ ընդունվում է միմեայն անպայման ապացուցված դաւաճանութեան դէպքերում: Վարչական Կենտրոն», տե՛ս «Դրօշակ», «Դայ Յեղափոխակ. Դաշնակցութեան» օրգան, 1892, փետրուար, թիւ 3, էջ 12:

¹² Կարեկցյան Տիգրան, նույն տեղում, թ. 67:

¹³ Յայտարարութիւն, Դիւան Դ. Յ. Դաշնակցութեան, հ. 1, Պոսթըն, 1934, էջ 94-95:

¹⁴ Երկու տարի անց հաջատուր Կերեկցյանի եղբայրը՝ Տիգրան Կերեկցյանը գտնում և սպանում է Տիգրան Օքոնյանին՝ ոչ մի հետապնդման չարժանանալով Դ. Յ. Դաշնակցության կողմից:

և շուրջ 4000 փամփուշտով Տիգրան Օքոնյանը ձեռնամուխ է լինում 17 հոգանոց հայդուկային խմբի ձևավորմանը: Խմբի անդամներից մեկը՝ Հարություն Տեր-Վարդանյանը, հետագայում գրած իր հուշերում մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդել Տ. Օքոնյանի գլխավորած արշավանքի մասին¹⁵։ Նա վկայել է, որ խումբը հիմնվել է Օլթիի Թանպուրատ գյուղում՝ հազնվելով լազի, քրդի, թուրքի հագուստներ և, գյուղի քահանա տեր Նիկոլոսի օրհնությունն ստանալուց ու երդվելուց հետո, 1891թ. սեպտեմբերին մտել Նարիմանի գավառը՝ տեղի հայությանը հարստահարող Փաշա բեկին և Իդրիս բեկին ահաբեկելու համար: Սակայն, շուրջ երկու ամիս տևած անօգուտ ու վտանգաշատ ձեռնարկը, որին Տիգրան Օքոնյանից զատ մասնակցություն ունեցան հետագայում մեծ հեղինակություն ձեռք բերած՝ Հ. Յ. Դաշնակցության առաջին հայդուկներից՝ Ղազախեցի Սեխակը, Նարիմանի Ագրակ գյուղացի Որսորդ Գևորգը, ալեքսանդրապոլցի Ուսուկ Գրիգորը, կարսեցի Հարություն Կիրակոսյանը /Տուրբախ/ և ուրիշներ, ոչ միայն չհասավ իր նպատակին, այլև ճիշտ հակառակ արդյունքն ունեցավ Նարիմանի գավառի հայության համար: Նիխագից ժամանած թուրքական բանակի մի ամբողջ գումարտակի կողմից պաշարվելով, խումբը կարողացավ Զիրեջլի լեռան վրայով անցնել Դեվելի լեռը ու իջևանել Իթ կոչվող յայլայում՝ կասկած անգամ չառաջացնելով իրենց հայ լինելու մեջ: Այդտեղ նրանք սպանեցին մի քանի թուրքերի, իսկ քիչ անց, Ախա լեռան վրա կռվի բռնվելով վրացիների հետ, ընդհարման ժամանակ բացահայտեցին իրենց հայ լինելը: Դրանից հետո խումբը վերադարձավ Թանպուրատ գյուղը, լուծարքի ենթարկվեց և Տիգրան Օքոնյանը, վերցնելով իր երեք հայրենակիցներին, Զոլախ Ստեփանին, Փելենկ ենովքին ու Հակոբ վարժապետին՝ մեկնեց Ախալցխա: Ու թեև «Դրոշակի» երրորդ համարում տեղ գտած «Նամակ Կարինից» ընդարձակ թղթակցության մեջ¹⁷, ուր ներկայացվում էր Շամիլ ժածկանունի տակ թողարկվող Տիգրան Օքոնյանի խմբի գործողությունների համառոտ պատմությունը, փորձ էր արվում քողարկել ձեռնարկված արշավանքի կապը նորաստեղծ կուսակցության հետ, սակայն ինչպես Նարիմանի գավառի հայության, այնպես էլ թուրքական իշխանությունների համար տեղի ունեցածը արագորեն պարզվեց: Հարություն Տեր-Վարդանյանի վկայությամբ, «...Նարիմանի Վեգիխաս և Ագրակ գիւղացիներէն 60 հոգի կալանաւորուելով խոշտանգուեցան և 35-ը չը դիմանալով գործ դրուած վայրագութիւններուն դիտապաստ ինկան բանտին մէջ»¹⁸: Դրանով սակայն, գործը չփակվեց: 1893թ. փետրվարի 20-ին էրզրումի ռուսական

¹⁵ Օ. Ճգնավորյան, նույն տեղում, թ. 37-39:

¹⁶ Այս հայդուկային խմբի գինվորների ցանկը տե՛ս Օ. Ճգնավորյան, նույն տեղում, թ. 55:

¹⁷ «Դրոշակ», Հայ Յեղափոխակ. Դաշնակցութեան» օրգան, 1892, փետրուար, թիվ 3, էջ 6-7:

¹⁸ Օ. Ճգնավորյան, նույն տեղում, թ. 39:

հյուպատոս Վ. Աաքսիմովը հաղորդում էր Կոստանդնուպոլսում իր երկրի դեսպանին, որ Նարիմանի կազայի Իդա գյուղի յսայլայում 1891թ. սեպտեմբերին 3 թուրքերի սպանության առիթով ոչ պակաս 60 հայ է դատաքննության ենթարկվել; Ռազմական դատարանը՝ թեմֆիկ փաշայի գլխավորությամբ «...առանց երկար մտածելու, ս. թ. փետրվարի 13-ին մեկ նիստի ընթացքում որոշեցին մեղադրյալներից 25-ին, մեկ այլ տեղեկությամբ՝ 27-ին դատապարտել մահապատժի՝ կախաղանի միջոցով, իսկ մյուսները, բացի խուլերայից բանտում մահացած իննը հոգուց, ենթարկվել են ցմահ աքսորի»¹⁹:

Տ. Օքոնյանի նախաձեռնած արշավանքը էրզրումցիների շուրթերին վերածվեց երգի, իսկ ինքը՝ նրա կազմակերպիչը, իր մղած կռիվների փորձն ամփոփելով՝ կազմեց մի փաստաթուղթ՝ «Հրահանգ հրոսակային խմբերին» վերտառությամբ, որը փաստորեն Հ. Յ. Դաշնակցության պատմության մեջ առաջին մարտական կանոնագրի նախագիծն էր²⁰: Սակայն ակնհայտ էր, որ նման հարձակողական մարտավարության որդեգրումն անպաշտպան ժողովրդին դարձնում էր քաղության նոխազ՝ հանգեցնելով հակառակորդից անհամեմատ ավելի մեծ կորուստների: Ուստի, պատահական չէ, որ թեև Հ. Յ. Դաշնակցության 1892 թ. ամռանը կայացած առաջին ընդհանուր ժողովում հեղափոխական-արմատական թևի ներկայացուցիչները վերջնական հաղթանակ արձանագրեցին կուսակցության ներսում, սակայն հաջորդ տարիների ընթացքում ոչ միայն էրզրումի վիլայեթում, այլև ողջ Արևմտյան Հայաստանում մենք չենք հանդիպում նման հախուռն ու անկազմակերպ գործելակերպի: Ընդհակառակը, էրզրումի կոմիտեն, որը 1894-ից հետո վերածվեց կենտրոնական կոմիտեի, սկսեց հետևողական աշխատանք ծավալել կուսակցության շարքերն ընդլայնելու ուղղությամբ՝ Հ. Յ. Դաշնակցության մեջ լայնորեն ներգրավելով ինչպես քաղաքի զանազան վարժարանների /Սանասարյան, Արծնյան/ շրջանավարտներին, այնպես էլ դաշտավայրի /օվայի/ գյուղերի բնակիչներին: Սանասարյանցիներից Հ. Յ. Դաշնակցության շարքերը ներգրավվեցին Գարեգին Փաստրմաճյանը /Արմեն Գարո/, Արամ Արծնյանը, Արծնյան վարժարանի շրջանավարտներից՝ Հովհաննես Աերենկուլյանը, Աիիրան Թեռլեմեզյանը, Լևոն Սազմանյանը, Վահե Թոգաճյանը, Տիգրան Օամիւրը և ուրիշներ: Կուսակցության մեջ մտան նաև էրզրումի և շրջակա գյուղերի առավել ակտիվ ու գործունյա երիտասարդները՝ Դարբին Ստեփանը, Անտոն Պոյաճյանը, Աինաս Օզպեյանը և ուրիշներ: Դաշտի /Օվայի/ գյուղերից առավել ուժեղ ու

¹⁹ Архив внешней политики России, ф. "Политархив", 1889-94гг., оп. 482, д. 1630, л. 163.

²⁰ Վրաստանի ՊԿՊԱ, ֆ. 17, ց. 2, գ. 706, թթ. 283-284: Փաստաթղթի տպագիր օրինակը տես Գևորգ Խուդինյան, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության ծրագրի և կանոնագրի պատմությունից, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2002, թիվ 1, էջ 63-64:

գործունյա կառույց ձևավորվեց Ձիթողում՝ Սեդրակ Անանյանի, Դ. Տեր-Վարդանյանի և այլոց ջանքերով: Այստեղից Դ. Յ. Դաշնակցությունը տարածվեց Հինձք, Թվանջ, Մուտուրկա, Սովուկջերմուկ, Խնտե Մելեք, Դինարի գոմ, Արծղթի, Ումուտում, Խաչկաց վանք, Երկնիստ, Ըղտածոր ու Պատիշեն գյուղերում²¹:

Էրզրումի Կենտրոնական կոմիտեի հետապնդած հիմնական առաջադրանքը զենքի հայթայթումն ու ժողովրդի զինումն էր: Այդ նպատակով օգտագործվում էին զենքի փոխադրության միաժամանակ մի քանի գծեր: Դրանք էին ա/ Կարս-Օլթի-Նարիման-Ձիթող-Էրզրում, բ/ Ղալա-Բողազ-Հասան Դալա-Հերթե-Խնուս-Սասուն, գ/ Ղալա-Բողազ-Խսպիր-Կիվ-Լսոնք -Բաբերդ-Դերջան-Երզնկա-Դերսիմ:

Միաժամանակ, Դ. Յ. Դաշնակցության առաջին ընդհանուր ժողովից հետո ժամանակավորապես մի կողմ քաշված Արամ Արամյանը 1894-ից սկսած կրկին ակտիվացնում է իր գործունեությունը՝ Կովկասից երկիր անցնող Հրայրի /Արմենակ Դազարյան/ հորդորների շնորհիվ: Վերջինս կարևորում էր Բասենի ու Խնուսի դերը՝ Մուշ-Ասսուն զենք փոխադրելու գործում: Այդ նպատակով Արամ Արամյանը հաստատվում է Բասենի Զյոփրի-Զյոյ գյուղում՝ դառնալով կապող օղակ Էրզրումի կենտրոնական կոմիտեի, Կովկասի և Տարոնի գործիչների միջև:

1895թ. օգոստոսին՝ ռուսական սամովարի վաճառականի անվան տակ Էրզրում է մտնում նաև Դ. Յ. Դաշնակցության առաջնորդներից մեկը՝ Ռոստոմը /Ստեփան Զորյան/: Այստեղից նա մեկնում է Տրապիզոն զենքի փոխադրության գործը կարգավորելու համար: Նույն շրջանում Դ. Յ. Դաշնակցության կողմից մատնիչների և դավաճանների հանդեպ կազմակերպել են մի շարք ահաբեկչական գործողություններ:

Այսպիսով, 1895 թ. աշնանը սկիզբ առած արևմտահայերի զանգվածային ջարդերի նախօրեին Դ. Յ. Դաշնակցությունն արդեն հասցրել էր իր կազմակերպական կառույցը ձևավորել Էրզրումի վիլայեթում: Սկսվել էր նաև զենքի ու զինամթերքի տեղափոխման երկարատև ու դժվարին գործը: Սակայն, այդ քայլերի արդյունավորման համար անհրաժեշտ ժամանակ էր պահանջվում, մինչդեռ 1895 թ. սեպտեմբերի 18-ին՝ ի պաշտպանություն 1895 թ. «Մայիսյան բարենորոգումների» ծրագրի Կ. Պոլսում հնչակյանների կազմակերպած ցույցը դարձավ մայրաքաղաքում ու կայսրության տարբեր վայրերում, այդ թվում և Էրզրումի վիլայեթում, զանգվածային ջարդերի առիթ: Էրզրումում Դ. Յ. Դաշնակցությունը՝ դիմադրելով ջարդարարներին, կորցրեց Ավետիս Վեմյանի և Հովհաննես Կորկոտյանի նման կարող ուժերի, բայց ավելին անելու և փաստորեն սուլթանի ծրագրերի իրականացմանը նպաստած՝ հնչակյանների այդ հախուռն ձեռնարկի հետևանքները կանխելու հնարավորություն չունեցավ: Ուժերի հարաբերակցությունն ակնհայտորեն շարունակում էր մնալ հակառակորդի օգտին:

²¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 420, ց. 16, գ. 11, թ. 41: